

καὶ συμφέροντα καὶ ἰδεολογίαν τῶν ἔθνῶν. Ὡστε αἱ αἰτίαι τῆς ἐξελίξεως εἶναι κυρίως, ἀλλὰ καὶ γενικώτερον, ὅλαι αἱ τάσεις τῶν ἀτομικῶν ἀνθρώπων, εἰδικώτερον δὲ καὶ αἱ ἔθνικαί. Εἶναι ὅμως δυνατόν νὰ διαιρεθοῦν αἱ αἰτίαι αὐταὶ εἰς συμφέροντα καὶ ἰδεολογίαν καὶ οὕτω νὰ συστηματοποιηθῇ καὶ ἡ ἔρευνα αὐτῶν.

α) Αἱ ἰδεολογικαὶ αἰτίαι τῆς ἐξελίξεως.

Ὡς ἰδεολογικὰς αἰτίας τῆς ἐξελίξεως τῶν διαφορῶν ἀποψεῶν τοῦ κοινωνικοῦ βίου καὶ ἐπομένως καὶ τοῦ κοινωνικοῦ βίου (τῆς κοινωνίας) γενικῶς εἶχον εὑρεῖ μίαν γενικὴν ἀνθρωπίνην ἰδεολογικὴν τάσιν, μίαν ἔθνικὴν ἰδεολογικὴν ποιότητα (ιδιότητα) καὶ μίαν ἰδιαιτέραν ψυχικὴν καὶ πνευματικὴν ἰδιότητα ἐκάστου ἀτομικοῦ ἀνθρώπου, ἐννοεῖται, προπάντων εἰς τοὺς μεγάλους λεγομένους ἀνθρώπους ἐμφανιζομένην.

Ὅτι αἱ ἐκφράσεις αὐταὶ εἶναι γενικαὶ καὶ πρόκειται ὠρισμένως περὶ διαφορῶν ἰδεολογικῶν λεγομένων συναισθημάτων καὶ ἀποψεῶν, ὑπὸ τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται αἱ τρεῖς πηγαὶ ἐκεῖναι, εἶναι εὐνόητον. 1. Ἡ ἰδιαίτουσα ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ ποιότης τοῦ ἑνὸς ἔθνους εἶναι π. χ. ἡ θρησκευτικότης, τοῦ ἄλλου ἢ καλαισθητικότης, ἡ φιλανθρωπία καὶ τίς οἶδε τίνα ἄλλα προτερήματα ὁ ἀτομικὸς ἀνθρώπος λαμβάνει μέρος εἰς ταύτας τὰς ἰδιότητας τοῦ ἔθνους του πολὺ ἢ ὀλίγο περισσότερον ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ἄλλου ἔθνους. 2. Οἱ μεγάλοι λεγόμενοι ἀνθρώποι εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ἀποκρυσταλλώσεις ὑψίστου βαθμοῦ καὶ καθαραί, τέλειαι, τῶν ἔθνικῶν τῶν ἰδιοτήτων (οἱ προφηταὶ π. χ. ἐντὸς τοῦ ἑβραϊκοῦ ἔθνους, οἱ φιλόσοφοι καὶ καλλιτέχναι ἐντὸς τοῦ ἑλληνικοῦ ἰωνικοῦ-ἀθηναϊκοῦ ἔθνους κτλ.), ἀλλὰ εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ἀποκρυσταλλώσεις καὶ τῶν γενικῶν ἀνθρωπίνων ἰδιοτήτων εἰς βαθμὸν ὑψίστον καὶ ἰσχυρότατον, εἰς ὁρμὰς ἀνεπτυγμένων καὶ εἰς διαφορῶν συνδυασμούς, ὅπως δεικνύει π. χ. ἡ διαφορὰ τῆς κυριαρχικῆς ὁρμῆς Ἀλεξάνδρου τοῦ μεγάλου ἀπὸ τὴν αὐτὴν ὁρμὴν τοῦ Ναπολέοντος Α' ἢ ἡ ἰδιότης τοῦ Ἀλκιβιάδου, παραβαλλομένη πρὸς τὴν ἰδιότητα τοῦ Περικλέους, τοῦ Bismark, τοῦ Λουθέρου κτλ. κτλ. 3. Ἡ γενικὴ ἀνθρωπίνη ἰδεολογικὴ τάσις εἶναι κυρίως ἡ γενικὴ ἀνθρωπίνη ἰδιότης τῆς συμπαθεί-

ας, τῆς ἀγάπης, τῆς χάριτος, τῆς βοήθειας κτλ. ἐκδηλουμένη ἀδιάφορον εἰς ποῖόν τινα βαθμόν, εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Δὲν πρόκειται δὲ μόνον περὶ τῶν λεγομένων συναισθημάτων, ἀλλὰ καὶ περὶ ἰδεῶν, μᾶλλον ὅτι, ἐννοεῖται, ψυχολογικῶς καὶ αὐταὶ πρέπει νὰ συνοδεύονται ἀπὸ συναισθήματα καὶ μάλιστα ἰσχυρά, ἰσχυρότατα διὰ νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ θέσουν εἰς κίνησιν τὸν ἄνθρωπον, ν' ἀποτελέσουν τὴν λεγομένην θέλησίν του. Ἀναλόγως δὲ τῶν συναισθημάτων καὶ ἰδεῶν γεννᾶται καὶ ἰδιαιτέρον εἶδος κοινωνίας μὲ ἰδιαιτέραν ὀργάνωσιν: ἐξ ἀγάπης ἀμοιβαίας συνδέονται οἱ ἄνθρωποι κατ' ἄλλον τρόπον, μάλιστα δὲ καὶ κατ' ἄλλον τρόπον ὅταν ἡ ἀγάπη εἶναι ὅπως συμβαίνει συνήθως) μονομερῶς ἰσχυροτέρα, κατ' ἄλλον τρόπον δι' ἀπλῆς ταυτότητος ἰδεῶν, κατ' ἄλλον τρόπον διὰ ἐκβιασμοῦ κτλ. κτλ. Δὲν πρόκειται δὲ πάντοτε περὶ ἐνσυνειδήτων πράξεων: ἡ γυναῖκα ἀγαπῶσα, ἀλλὰ καὶ ἐκ μόνης τῆς φυσιολογίας τοῦ ἔρωτος ὑποκύπτει ἀσυνειδήτως εἰς τὸν ἄνδρα ὅμως εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπέκυψε κυρίως ὁ ἄνδρας εἰς τὴν γυναῖκα (ἐξ ἔρωτος μεγάλου, ἢ ἔνεκα τῆς φυσικῆς ἐπιβλητικῆς προσωπικότητος τῆς γυναικός του κτλ. κτλ.) ἐπίσης οἱ Ἀθηναῖοι τοῦ Περικλέους ὑπέκυπτον εἰς αὐτὸν μὲ τυφλὴν ἐμπιστοσύνην, ἕως ὅτου τοὺς παρέσυραν ἄλλοι κολακεύοντες τὰ πάθη καὶ τὰς ὀρέξεις των. Ἀλλὰ καὶ ἐνσυνειδήτως συνδέονται οἱ ἄνθρωποι δι' ἐκείνων τῶν αἰτιῶν, ὀργανοῦνται ὑπὸ ἑνός, διαλύονται κτλ. κτλ. Τυπικώτατον παράδειγμα παρουσιάζει ἡ ἀρχὴ τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας ὡς συμβίωσις ἀνθρώπων ὑφισταμένη ἐκ φύσεως, ἔχει μὲν ὡς αἰτίαν θεμελιώδη τῆς ὀργανώσεώς της (τῆς ἀποφυγῆς τοῦ φόβου ἐντὸς τῆς κοινωνίας αὐτῆς, δηλαδή τοῦ φόβου τοῦ προσήκοντος), ὅπως ἔλεγον, τὴν ψυχικὴν κατάστασιν ἑνὸς ἐκάστου ἔνεκα τῆς πρώτης ἰδέας τῶν ἀνθρώπων, δηλαδή τῆς πίστεώς των εἰς πνεύματα, ἀλλ' ἡ ὀργάνωσις αὐτὴ λαμβάνει, ὅπως κατέδειξα ἐκεῖ¹⁾, καὶ ἀντικειμενικὴν (δηλαδή ἔξωθεν εἰς τὸν ἀτομικὸν ἄνθρωπον ἐπιβαλλομένην) μορφήν, ὡς ἡ θέλησις τοῦ πατρός, τοῦ ἰσχυροῦ, τοῦ ἀρχηγοῦ, ἀδιάφορον ἐκποίωσιν τινῶν αἰτιῶν καθωρισμένων. Τὸ αὐτὸ δὲ συμβαίνει εἰς ὅλας τὰς κοινωνίας, Ἄς ληφθῆ ὑπ' ὄψιν μόνον ἡ ἐκκλησία ὡς σύ-

1) Πρβλ. ἄνωθι σελ. 44 κ. ε.

στημα κοινωνικὸν, ἢ ὅποια ἐπωφελομένη τῶν θρησκευτικῶν συναισθημάτων τῶν ἀνθρώπων ἐπιβάλλεται εἰς αὐτοὺς πρὸς ὄφελός της κτλ.

Ἄλλ' ἢ ἔρευνα μιᾶς ἐκάστης τῶν ρηθισῶν αἰτιῶν καὶ ὁ προσδιορισμὸς τοῦ τρόπου, κατὰ τὸν ὅποιον δι' αὐτῶν παράγεται καὶ διαμορφοῦται κοινωνία, θὰ κατήντα μακροτάτη, θὰ ἐξέθετε δὲ καὶ πράγματα ἀφ' ἑαυτῶν ἐννοούμενα¹⁾. Ἐνεκα τούτου περιορίζομαι καὶ πάλιν νὰ ὁμιλήσω γενικῶς περὶ τριῶν ἰδεολογικῶν αἰτιῶν τῆς ἐξελίξεως τοῦ κοινωνικοῦ βίου καὶ τῆς σχέσεως τῶν ἐθνῶν, τῆς ἱστορίας, δηλαδὴ πρῶτον περὶ τῆς γενικῆς ἀνθρωπίνης ἰδεολογίας, μιᾶς συνειδήσεως (ἢ ἐνὸς συναισθήματος) «ὄφείλεις!», δεύτερον περὶ μιᾶς ἐθνικῆς ἰδεολογίας καὶ τρίτον περὶ μιᾶς ἰδιαιτέρας ἰδεολογίας ἐνὸς ἐκάστου ἀτομικοῦ ἀνθρώπου, ἐκδηλουμένης πρὸ πάντων εἰς τοὺς μεγάλους ἀνθρώπους.

Καὶ ὅμως ἀρνοῦνται πολλοὶ κατὰ διαφόρους τρόπους τὴν ὑπαρξιν καὶ ἐνέργειαν τῶν τριῶν αὐτῶν ψυχικῶν καὶ πνευματικῶν αἰτιοτήτων. Οἱ μὲν ἀρνοῦνται τὴν ὑπαρξιν καὶ τῶν τριῶν, οἱ δὲ μόνον τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης· ὑπάρχει δὲ καὶ ἡ διαφορὰ κατὰ τὴν ἐξήγησίν των. Ἰδιότροπον στάσιν λαμβάνει ἀπέναντι πάσης ἰδέας πνευματικῆς καὶ ψυχικῆς αἰτιότητος ὁ Stammler μὴ θέλων ν' ἀναγνωρίσῃ τοιαύτας διὰ τὸν λόγον ὅτι, ὅπως λέγει, ἡ παραδοχὴ τοιούτων αἰτιῶν τῆς ἐξελίξεως θὰ ἦτο ἄρνησις τῆς ἐξελίξεως συμφώνως πρὸς νόμους, ἄρνησις τῆς ἐννομίας²⁾. Ἄλλὰ διὰ τοιαύτης ἀπόψεως τὸ ζήτημα τίθεται ἐσφαλμένως· ἐὰν ἡ κοινωνικὴ ἐξέλιξις καὶ ἡ ἐξέλιξις τῆς σχέσεως τῶν ἐθνῶν γίνεται συμφώνως πρὸς νόμους τινὰς ἢ ὄχι, εἶναι ζήτημα, τοῦ ὁποίου ζητεῖται ἡ λύσις, θὰ εἶναι δὲ τὸ ἐπακόλουθον.

1) Τοιαύτην κοινωνιολογίαν ἐπεξηργάσθη ὁ Vi e r k a n d t G e s e l l s c h a f t s l e h r e ἐκδ. 2. 1928.

2) Ὅτι ὁ Stammler ἐξηγῶν τὴν ἐξέλιξιν ὁμιλεῖ περὶ ἐνὸς «ὄφείλεις!» κανονίζοντος τὴν ἐξέλιξιν, δὲν πρέπει νὰ παραπλανήσῃ δὲν πρόκειται περὶ ἰδεολογικῆς (ἠθικῆς) αἰτίας κατὰ τὴν ἐξέλιξιν, ἀλλὰ περὶ τοῦ τρόπου, τῆς μορφῆς τῆς ἐξελίξεως κατ' αὐτόν, εἰς δὲ τὸ ζήτημα τοῦτο θὰ ἐπανέλθω.

μα μιᾶς ἐρεῦνης, ἡ ὁποία ἠ' ἀνεκάλυπτε ὅτι εἰς ὁρισμένας αἰτίας ἀνταποκρίνονται ὁρισμένα ἀποτελέσματα. Ὡστε τὸ πρῶτον εἶναι ἡ τοιαύτη ἐρευνα καὶ ἡ ἀνακάλυψις τῶν αἰτιῶν. Ἐκείνη ἰδιάζουσαν στάσιν ἔλαβεν ὁ M a r x ἀπέναντι τοῦ προβλήματος τῶν ψυχικῶν καὶ πνευματικῶν αἰτιῶν τῆς ἐξελίξεως. Αὐτὸς δὲν ἀρνεῖται κυρίως ὅτι ὑπάρχουν τοιαῦτα αἰτιότητες, δὲν ἀρνεῖται ὅτι ἰδεολογία (idee als Triebkraft) εἶναι δυνατόν νὰ ἐνεργήσῃ καὶ κατὰ τὴν γνώμην του ἐνεργεῖ πάντως ὡς αἰτία τῆς κοινωνικῆς ἐξελίξεως, καὶ ἐπομένως καὶ τῆς σχέσεως τῶν ἐθνῶν ¹⁾, δὲν ἀρνεῖται πάντως ὅτι διὰ τινος δρῶντος ἀτομικοῦ ἀνθρώπου (μεγάλου ἀνδρός) γεννᾶται κίνησις κοινωνικὴ καὶ παγκόσμιος ἰδιάζουσα ²⁾, ἀλλὰ λέγει ὅτι παντοῦ ἐνταῦθα δὲν πρόκειται περὶ τελευταίων αἰτιῶν, ἀλλὰ περὶ προϊόντων οἰκονομικῶν λόγων. Ἐξήγησις αὐτῆ ἡ δὴθεν τελευταία, εἶναι, ὅπως ἀπέδειξα ³⁾, ἐσφαλμένη, προερχομένη

¹⁾ Ὁ M a r x λέγει ρητῶς: nicht darin liegt die Inkonssequenz, dass ideale Triebkräfte anerkannt werden, sondern darin κτλ. Κατὰ δὲ τὸν W o l t m a n n, Der historische Materialismus, Darstellung und Kritik der materialistischen Weltanschauung 1910 σελ. 2 ὁ E n g e l s παραπονεῖται εἰς ἐπιστολὴν του ὅτι οἱ νεώτεροι (δηλαδὴ ὀπαδοὶ τοῦ M a r x) ἔδωσαν εἰς τὴν οἰκονομικὴν ἀρχὴν μεγαλυτέραν σημασίαν παρὰ ὅσον ἔπρεπε, προσθέτει δὲ ὅτι θέλοντες (δηλ. καὶ ὁ ἑ-ιδιος) νὰ τονίσουν κατὰ τῶν ἀντιπάλων των τὴν ὑπ' αὐτῶν ἀποκρουσμένην κυρίαν ἀρχὴν (κυρίαν αἰτίαν τῶν γεγονότων, τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν) δὲν εὗρηκαν τὸν ἀπαιτούμενον χρόνον, τόπον καὶ τὴν ἀπαιτούμενην περίστασιν νὰ δείξουν καὶ τὴν ἀξίαν τῶν λοιπῶν στοιχείων (αἰτιῶν) τῶν λαμβανόντων μέρος εἰς τὴν ἀλληλενέργειαν.

²⁾ Οὕτω λέγει ὁ K a u t s k y, Was will und kann die materialistische Geschichtsauffassung leisten ἐν τῷ περιοδικῷ Neue Zeit XI, 1. σελ. 17 κ. ἐ. ὁ μέγας ἀνθρώπος δὲν δύναται νὰ εὑρῇ νέα προβλήματα διὰ τὴν κοινωνίαν, μᾶλλον ὅτι πολλάκις εἶναι εἰς θέσιν νὰ εὑρῇ προβλήματα ἐκεῖ ὅπου ἄλλοι δὲν εὗρηκαν οὐδὲν αἰνιγματώδες· ἐπίσης δ' ἐξαρτᾶται κατὰ τὴν λύσιν τῶν προβλημάτων τούτων ἀπὸ τὰ μέσα τὰ παρεχόμενα ἀπὸ τὴν ἐποχὴν του, ἀλλὰ ἡ ἐκλογή τῶν προβλημάτων, μὲ τὰ ὁποῖα καταγίνεται, ἢ ἀποψις ἐκ τῆς ὁποίας αὐτὸς προσπαθεῖ νὰ τὰ λύσῃ, ἢ κατεύθυνσις ... δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξηγηθῶν τελείως διὰ τῶν οἰκονομικῶν ὄρων.

³⁾ Πρβλ. ἄνωθι σελ. 122 καὶ πρόσθεν ὁλόκληρον τὸ κεφάλαιον.

ἐκ συγχύσεως αἰτίας δημιουργοῦ καὶ ἐκλυτρωτικοῦ ἐρεθισμοῦ, καὶ δὲν μὲν ἐνδιαφέρει πλέον ἐνταῦθα· ἀρκεῖ μόνον ὅτι καὶ ὁ *Marx* καὶ ὁ *Engels* παραδέχονται ψυχικὰς καὶ πνευματικὰς αἰτίας τῆς ἐξελίξεως. Εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι αὐστηροὶ ὁπαδοὶ τῆς θεωρίας ὅτι τὰ πάντα ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ τῇ ἱστορίᾳ δημιουργοῦνται διὰ οἰκονομικῶν αἰτιῶν, ἠρνήθησαν ἔπειτα ὁλοτελῶς τὴν ὑπαρξίν οἰασδῆποτε ψυχικῆς καὶ πνευματικῆς αἰτιότητος εἰς οἷονδῆποτε βαθμὸν ἐνεργείας· αὐτοὶ κατέδειξαν π. χ. ὅτι τὰ γεγονότα, ὅπως λέγουν, τὰ δῆθεν ἐξ ἠθικῶν λόγων παραγόμενα συμπίπτουν μὲ οἰκονομικὴν τινα κατάστασιν (π. χ. τὸ ἀγγλικὸν δῆθεν ἐξ ἀνθρωπιστικῶν λόγων ἐκδοθὲν ἀπαγόρευμα κατὰ τῆς δουλείας ἐν Ἀφρικῇ συμπίπτει μὲ τὴν ἀπώλειαν τῶν ἀγγλικῶν ἀποικιῶν ἐν Ἀμερικῇ κτλ.). Ἀλλὰ τοιαῦτα ἀποδείξεις εἶναι ἄτοποι· πρῶτον μὲν ἔπρεπε ν' ἀποδειχθῆ ὅτι τοῦτο συμβαίνει παντοῦ καὶ πάντοτε, δεύτερον δὲ ν' ἀποδειχθῆ ὅτι καὶ ἐὰν δὲν ὑπῆρχον π. χ. αἱ ἠθικαὶ ἰδέαι, θὰ συνέβαινον τὰ ἴδια γεγονότα. Ἀμφίβολος εἶναι ἡ στάσις τοῦ *Marx* καὶ τῶν ὁπαδῶν του, ὡς νομίζω, μόνον ἀπέναντι τοῦ προβλήματος, ἐὰν ὑπάρχη καὶ ἰδιαίτερα ἐθνική, ἀδιάφορον πῶς παραχθεῖσα, ἰδιοφυῖα αἰτία τῆς ἰδιαζούσης ἐξελίξεως τοῦ ἔθνους. Ἔχω τὴν ἐντύπωσιν ὅτι αὐτός, ὅπως καὶ ἄλλοι τινές, δὲν ἀρνεῖται μὲν τὴν ὑπαρξίν αὐτῆς, δὲν τὴν θεωρεῖ ὅμως ὡς αἰτίαν τῆς ἐξελίξεως, μάλιστα δ' ἐξ ἐναντίας τὴν θεωρεῖ, ἐκεῖ ὅπου ἐκδηλοῦται σαφέστατα, ἀκριβῶς ἕνεκα τῶν ἐκδηλώσεών της, ὡς ἐμπόδιον διὰ τὴν ἐξέλιξιν· ὁ *Marx* ὀνομάζει ρητῶς τὰς παραδόσεις τῶν ἔθνῶν ἐφιάλτην ἐπὶ τοῦ ἐγκεφάλου τῶν ζώντων, ὅπως ἄλλοι τὰς ὀνομάζουν συντηρητικὴν δύναμιν, ἢ θιέλησιν τῶν προγόνων¹⁾. Ἀλλὰ ἐνταῦθα πρόκειται πάλιν περὶ νέας συγχύσεως προβλημάτων. Παραδόσεις δὲν εἶναι κυρίως αἱ παραδοθεῖσαι ἱστορίαι, οἱ παραδοθέντες κανόνες καὶ νόμοι καὶ θεσμοί, πάντα ταῦτα εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι, ὅπως ἔλεγον

1) Πρὸβλ. *Marx*, Der achtzehnte Brumaire des Louis Napoleon 1852. Schäffle, Bau und Leben des sozialen Körpers I. σελ. 500 (πρὸβλ. καὶ II. σελ. 203). *Spencer*, Principles of Sociology III. σελ. 601.

ἤδη ¹⁾, κατὰ τὸ περιεχόμενόν των θεωρούμενα, κοινὰ εἰς πολλὰ ἢ καὶ εἰς ὅλα τὰ ἔθνη ²⁾, διαφέρουν ὅμως, ἀκριβέστερον παρατηρούμενα, κατὰ τὸ πνεῦμα· ὥστε παράδοσις δὲν εἶναι κυρίως τοῦτο ἢ ἐκεῖνο, αὐτὴ ἢ ἐκείνη ἢ διδασκαλία, ἀλλ' ὁ τρόπος, κατὰ τὸν ὁποῖον ἐσκέπτετο καὶ συνησθάνετο τὸ ἔθνος ἐξ ἀρχῆς καὶ ὁ ὁποῖος καταφαίνεται εἰς τὰς ἄλλωστε ἴσως εἰς ὅλα τὰ ἔθνη κοινὰς ἱστορίας καὶ διδασκαλίας. Ἐνεκα τούτου δὲ εἶναι καὶ ἀδιάφορον, εἰάν αἱ ἱστορίαι καὶ διδασκαλαί αὐταὶ εἶναι δεδοκιμασμέναι καὶ ἀσφαλεῖς γνώσεις (Schäffle) ἢ μωρία (Engels), διότι ἀκριβῶς δὲν πρόκειται περὶ τούτου, τί λέγει π.χ. ὁ μῦθος τοῦ Ἡρακλέους καὶ τοῦ Σαμῶν, ἀλλὰ περὶ τούτου, ὑπὸ ποῖον πνεῦμα γίνεται ἡ διήγησις. Οὕτω δὲ ὑπάρχει καὶ μία μόνη ὀρθὴ γνώμη περὶ τῆς ἐθνικῆς ἰδιοφυίας ὡς αἰτίας τῆς ἐξελίξεως· αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατὸν κατ' ἀρχὴν νὰ εἶναι ὡς παράδοσις, ὡς τὸ πνεῦμα τῶν παραδόσεων, ἐμπόδιον διὰ τὴν ἐξέλιξιν, ἀλλὰ εἶναι ἐμπόδιον μόνον διὰ ἐξέλιξιν παρεκκλίνουσαν ἀπὸ τὸ παραδοθὲν πνεῦμα· ἡ τοιαύτη δὲ ἐξήγησις ὑποδεικνύει ἐπίσης ὅτι ἐρ' ὅσον ἓνα ἔθνος μένει ἀμεικτον (αἰμομεικτικῶς), μένει τὸ αὐτό. Τὸ ὅλον ζήτημα κατανατᾶ λοιπὸν ζήτημα περὶ τοῦ εἴδους τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτῆρος, τοῦ πνεύματος τῶν ἐθνικῶν παραδόσεων· διακρίνω δὲ πνεῦμα ζῶν ἐνεργητικὸν καὶ πνεῦμα παθητικόν· τοιοῦτο ἦτο π.χ. τὸ πνεῦμα καὶ ἡ ψυχὴ, δηλαδὴ εἶναι πράγματι ἡ παράδοσις τῶν Ἑβραίων· ἡ ἀποψίς των ἦτο ὅτι δὲν ἐνεργοῦν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ἐν τῷ βίῳ, ἀλλ' ὁ Θεὸς δι' αὐτῶν· οὕτω δὲ εἶναι καὶ σήμερον ἀκόμη ἀνίκανοι ν' ἀποκλίνουν γενικῶς ἀπὸ τὴν ψυχικὴν καὶ πνευματικὴν των φύσιν καὶ νὰ διδαχθοῦν διὰ τῆς ἱστορίας τῶν λοιπῶν ἐθνῶν, καὶ περιμένουν τὴν ἀπελευθέρωσίν των

1) Πρβλ. ἄνωθι σελ. 114.

2) Ἀναφέρω ἐνταῦθα καὶ ὅτι λέγει ὁ Post, Bausteine κτλ. I. σελ. 55 : ἡ ταυτότης καὶ ὁμοιότης τῆς ἐξελίξεως τοῦ δικαίου εἰς τοὺς διαφόρους λαοὺς τῆς γῆς εἶναι, λέγει, εὐρυτέρα παρὰ ὅσον τις μέχρι τοῦδε ἐνόμιζε. Εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ὁ Post εὗρίσκει (σελ. 66) καὶ νομικὰς συνηθείας ἰδιαζούσας εἰς ὠρισμένους λαοὺς ἢ ὁμάδας λαῶν. Ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνον αὐταὶ αἱ συνηθείαι αἱ ἀποτελοῦσαι τὰς παραδόσεις· ἐκτὸς εἰάν ἐννοήσῃ κανεὶς ὑπὸ τὰς συνηθείας αὐτὰς ἀκριβῶς πνεῦμα καὶ συναίσθημα ἰδιάζον.

ἀπὸ τὸν Θεὸν ἄλλως ὅμως εἶχε τὸ πνεῦμα καὶ ἡ ψυχὴ τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων, πνεῦμα ζῶν ἐνεργητικὸν ἐκπορεύεται τουλάχιστον ἐκ τῶν παραδόσεών των, οὕτως ὥστε οἱ νέοι Ἕλληνες, ἀδιάφορον ἂν προσέλαβον καὶ ξένον αἷμα καὶ τί συνέβη ἐκ τῆς κρᾶσεως αὐτῆς, ἐμπνεόμενοι, ὡς φαίνεται, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον ἀπὸ τὴν αὐτὴν ψυχικὴν καὶ πνευματικὴν διάθεσιν δὲν ἔμειναν καὶ δὲν μένουσιν ἀργοὶ περιμένοντες ἀπολύτρωσιν διὰ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ ἐργάζονται οἱ ἴδιοι. Δηλαδή οἱ μὲν Ἕλληνες κινοῦνται ἐξ ὁριμῆς ἐσωτερικῆς, οἱ δὲ Ἑβραῖοι ἔξωθεν θεοῦθεν δῆθεν ἐμπνεόμενοι καὶ παρακινούμενοι, οὕτως ὥστε θὰ περιμένουν ἴσως καὶ μέχρι τέλους τοῦ κόσμου τὴν ἐκδήλωσιν ἐκ νέου τῆς θελήσεως τοῦ Θεοῦ.

Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν κανένας λόγος ἰσχυρὸς κατὰ τῆς ὑπάρξεως τῶν τριῶν εἰδῶν ψυχικῆς καὶ πνευματικῆς αἰτιότητος τῆς ἐξελίξεως τῆς κοινωνίας καὶ τῶν σχέσεων τῶν ἐθνῶν.

β) Αἱ ὑλικάι αἰτίαι τῆς ἐξελίξεως.

Ἄλλὰ ὑπάρχει καὶ μία ὑλικὴ αἰτία τῆς ἐξελίξεως ταύτης· διότι, ὅπως εὐρέθη ¹⁾, πράγματι καὶ ὑλικά συμφέροντα, ὑλικάι σχέσεις ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ μεταξὺ τῶν ἐθνῶν ἐπιφέρουν μεταβολὰς τῶν διαφόρων ὕψεων τοῦ κοινωνικοῦ καὶ τοῦ παγκοσμίου ἐθνικοῦ βίου.

Τὸ πρᾶγμα εἶναι τόσον ὀφθαλμοφανές, ὥστε σημαίνει πραγματικὴν ἀνθαιρεσίαν τὸ ὅτι τινὲς προσεπίθησαν ν' ἀρνηθοῦν τὴν ὑπαρξιν ὑλικῶν αἰτιῶν, ἢ πρόκειται περὶ σιρρίσματος ὅταν ὁ F o u i l l é e ²⁾ νομίζει ὅτι ἐξηγεῖ πᾶσαν ἐξέλιξιν διὰ ἰδεῶν δυνάμεων (idées forces), ὁ δὲ D u r k h e i m ³⁾ ὅτι ἀναλύει ὅλα τὰ γεγονότα εἰς μίαν ψυχικὴν ἐξέλιξιν, ἢ ὅταν ἄλλοι λέγουν

¹⁾ Πρβλ. ἄνωθεν σελ. 101 κ. ε.

²⁾ Πρβλ. A. F o u i l l é e, La science sociale contemporaine, La psychologie des idées forces, καὶ L' évolutionisme des idées forces.

³⁾ Πρβλ. E. D u r k h e i m, De la division du travail social, καὶ Les règles de la méthode sociologique.

ὅτι τὰ πάντα εἶναι πράξεις αὐθαίρετοι ἐνὸς μεγάλου ἀνδρός, ἐνὸς ἥρωος. Καθώρισα ἤδη ¹⁾ ἀκριβῶς τὴν θέσιν τῶν μεγάλων ἀνθρώπων κατὰ τὴν κοινωνικὴν τῶν δραῶσιν, κατὰ δὲ τῆς πνευματικοποιήσεως ὅλων τῶν αἰτιῶν καὶ συμβάντων ἐν τῇ κοινωνίᾳ τονίζω ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ψυχολογίας τῆς δράσεως, ἀλλὰ περὶ τῶν αἰτιῶν αὐτῆς· ὅτι δηλαδή πᾶσα δραῖσις, ἀδιάφορον ἂν ἐξ ὑλικῶν ἢ ἐκ ψυχικῶν καὶ πνευματικῶν αἰτιῶν λαμβάνουσα ἀρχὴν, εἶναι ψυχολογικῶς μόνον τότε δυνατὴ, ἢ μᾶλλον τότε μόνον ἀποτελεῖται, ἂν ἡ αἰτία μεταβληθῇ εἰς ἰδέαν συναισθηματικῶς καθωρισμένην, δηλαδή ὅτι ὁ ἄνθρωπος μόνον διὰ συναισθημάτων ἀναγκαζόμενος καταλήγει εἰς ἐνέργειαν, τοῦτο εἶναι ἀναμφισβήτητος ψυχολογικὴ ἀλήθεια, ἀλλὰ πρέπει ν' ἀναγνωρισθῇ ὅτι συναισθήματα ἀναγκάζοντα εἰς δραῖσιν παράγονται καὶ ἀπὸ τὴν ὑλικὴν θέσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀπὸ τὰς ἰδέας του, δηλαδή συνοδεύουν ἀδιάφορον εἰς ποῖόν τινα βαθμὸν ἰσχύος καὶ τὴν ὑλικὴν ἐκάστοτε θέσιν ἐκάστου ἀνθρώπου καὶ τὰς ἐκάστοτε ἰδέας του. Ἄλλ' ὅμως καὶ ἡ ὑλιστικὴ λεγομένη ἀποψις τῆς ἱστορίας δὲν καθορίζει κυρίως ἀκριβῶς τὰς ὑλικὰς αἰτίας τῆς ἐξελίξεως. Ἡ θεωρία αὐτὴ ὀφείλει τὸ ὄνομά της εἰς τοῦτο ὅτι ἀναγνωρίζουσα διήθην κατὰ βάθος μόνον ὑλικὰς αἰτίας τῆς ἐξελίξεως ²⁾ παραδέχεται ὅτι « ὁ τρόπος τῆς παραγωγῆς τοῦ ὑλικοῦ βίου καθορίζει τὴν κοινωνικὴν, πολιτικὴν καὶ πνευματικὴν ἐξέλιξιν τοῦ βίου », ὅτι δηλαδή αἱ ὑλικαὶ αἰτίαι τῆς ἐξελίξεως εἶναι αἱ οἰκονομικαὶ σχέσις, ἢ οἰκονομικὴ κατάστασις τῆς κοινωνίας. Ἡ ἔκφρασις αὐτὴ εἶναι τοῦλάχιστον ἀνακριβής· ἢ οἰκονομικὴ κατάστασις εἶναι ἤδη κατάστασις, δηλαδή προϋποθέτει αἰτίας τῆς παραγωγῆς της. Καὶ εἶναι μὲν δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὑπάρχουσα κατάστασις ὡς αἰτία μιᾶς δράσεως καὶ ἐπομένως καὶ μιᾶς ἄλλης νέας καταστάσεως· ἀλλὰ τοῦτο προϋποθέτει, ὅπως κατέδειξα ³⁾, πρῶτον μὲν ψυχικὰς καὶ πνευματικὰς διαφορὰς τῶν ἀτομικῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ἐθνῶν, δευτέρον δὲ συνείδησιν καὶ συναισθήσιν τῆς καταστάσεως ἐκ μέρους

1) Πρβλ. ἄνωθεν σελ. 121 κ. ἑ.

2) Πρβλ. ἄνωθεν σελ. 167

3) Πρβλ. ἄνωθεν σελ. 111 κ. ἑ.

τῶν ἀτομικῶν ἀνθρώπων· διότι πρῶτον μὲν, ὅπως ἐφάνη, δὲν ἀντενεργεῖ ἕκαστον ἔθνος κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν καὶ οὔτε ὅλοι οἱ ἀνθρώποι μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς κοινωνικῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως, δεύτερον δέ, αὐτὸ τὸ ὅποῖον μ' ἐνδιαφέρει ἐδῶ πρὸ πάντων, δὲν ἔχει σημασίαν ἢ κατάστασις καθ' ἑαυτήν, ἐὰν δὲν ἔχη συνείδησιν αὐτῆς ὁ ἀτομικὸς ἀνθρώπος, Ἐδῶ αὐτὸ δὲ ἰσχύει καὶ κατὰ τῆς γνώμης τοῦ *Stammier* ὅτι «αἱ κινήσεις τῆς ὕλης τοῦ κοινωνικοῦ βίου (ἐννοεῖ δὲ «τὴν εἰς ἱκανοποίησιν ἀναγκῶν τείνουσαν συνεργασίαν») προξενοῦν ἀναγκαστικῶς μεταβολὴν ἢ ἀναμόρφωσιν τῆς καθοριζούσης αὐτὸν τυπικῆς ὀργανώσεως»· διότι διὰ τῆς δῆθεν διορθώσεως ταύτης τῆς γνώμης τοῦ *Marx* δὲν λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὅτι οὔτε μόνον ἡ συνεργασία πρὸς ἱκανοποίησιν ἀναγκῶν οὔτε αὐτὴ ὡς συνεργασία ὅλων τῶν ἀποτελούντων μίαν κοινωνίαν ἐξηγεῖ πράγματι τὴν μεταβολὴν καὶ ἀναμόρφωσιν τῆς ὀργανώσεως ἢ γενικῶς τὴν ἐξέλιξιν τῆς κοινωνίας καὶ τῆς σχέσεως τῶν ἐθνῶν, ἀντιφάσκει δὲ καὶ εἰς τὴν ἀληθινὴν κατάστασιν τῶν πραγμάτων.

Πρέπει λοιπὸν προκειμένου περὶ ὕλικῶν αἰτιῶν τῆς ἐξελίξεως νὰ λέγεται ὅχι ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ τὸ συμφέρον (δηλαδὴ ἡ εἰς συνείδησιν ἐρχομένη κατάστασις) ἢ καὶ γενικώτερον ἡ συνείδησις τοῦ ἀτομικοῦ ἀνθρώπου περὶ τῆς ὕλικῆς θέσεως (καταστάσεώς) του ἐντὸς τῆς κοινωνίας καὶ ἡ συνείδησις τῶν ἐθνῶν περὶ τῆς σχέσεώς των εἶναι ἡ αἰτία τῆς ἐξελίξεως.

γ) Σύστημα τῶν αἰτιῶν τῆς ἐξελίξεως,

Ὡστε εἶναι ἀνάγκη ἀπαραίτητος ἐπιστημονικῆ νὰ παραδέχεται κανεὶς ὅτι ὑπάρχουν δύο εἰδῶν αἰτίαι τῆς ἐξελίξεως: ψυχικαὶ - πνευματικαὶ καὶ ὕλικαί. Αἱ ψυχικαὶ - πνευματικαὶ εἶναι αἱ διάφοροι ιδιότητες τῶν ἀτομικῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ἐθνῶν καὶ μία ἰδιαίτουσα ἰδεολογικὴ γενικὴ ἀνθρώπινη ιδιότης, ὕλικαὶ δὲ τὰ συμφέροντα τῶν ἀτομικῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ἐθνῶν. Ἄλλ' ὁ ἀκριβὴς παρατηρητὴς εὐρίσκει ἀμέσως ὅτι αἱ αἰτίαι αὐταὶ δὲν ἔχουν τὴν αὐτὴν σημασίαν διὰ τὴν ἐξέλιξιν. Δὲν ἐννοοῦ

ὅμως ἐνταῦθα τὴν πραγματικότητα τοῦ βίου, κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ ὑλικά συμφέροντα, ὅπως κατεδείχθη ¹⁾, εἶναι ἰσχυρότερα καὶ ἐπικρατοῦν συνήθως τῶν ἰδεῶν, τῆς ἰδεολογίας· λέγων ὅτι αἱ δύο σειραὶ τῶν αἰτιῶν δὲν ἔχουν τὴν αὐτὴν σημασίαν διὰ τὴν ἐξέλιξιν, ἐννοῶ ὅτι αὐταὶ δὲν λαμβάνουν, ὡς φαίνεται, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον μέρος εἰς τὴν ἐξέλιξιν. Διότι πάντως δὲν ἀνήκει π. χ. εἰς τὴν φύσιν τῆς πνευματικῆς αἰτιότητος, τὴν ὁποίαν ὠνόμασα ἐθνικὸν χαρακτήρα, τόσον νὰ παράγῃ νέας φάσεις τῆς ἐξελίξεως, ὅσον νὰ δίδῃ κατεύθυνσιν εἰς αὐτήν, ἀπεναντίας. Δὲ ἀνήκει π. χ. εἰς τὴν φύσιν τῶν συμφερόντων τόσον νὰ δίδουν κατεύθυνσιν εἰς τὴν ἐξέλιξιν, ὅσον καὶ νὰ παράγουν νέας φάσεις. Δὲν παράγει ὅπως κατέδειξα ²⁾, π. χ. ἡ παραλία ἄνευ τῆς προϋποθέσεως μιᾶς ἰδιαιτέρας ἐθνικῆς ἰδιοφυίας θαλασσοπόρους καὶ θαλασσοκράτας, ἀλλὰ οὔτε εἶναι κυρίως ἡ τοιαύτη προϋποτιθεμένη ἐθνικὴ ἰδιοφυία ἡ αἰτία, ἡ ὁποία παράγει τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην μορφήν τῶν ἐπιχειρήσεων· πάντως εἶναι τὰ συμφέροντα συνδεδεμένα μὲ τὴν ἐθνικὴν ἰδιότητα τὰ δίδοντα ὁρισμένην μορφήν εἰς τὴν κατεύθυνσιν.

Πράγματι δὲ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχῃ τὸ πρᾶγμα καὶ ἄλλως Ἐὰν ἐξέλξις, ὅπως κατεδείχθη ³⁾, δὲν εἶναι μόνον μεταβολὴ φάσεων, ἀλλὰ καὶ ὁρισμένη κατεύθυνσις τῶν φάσεων τούτων, τότε, ἐννοεῖται, πρέπει νὰ διακριθοῦν εἰδικώτερον καὶ αἰαίτια τῆς ἐξελίξεως εἰς αἰτίας τῆς ὁρισμένης κατεύθυνσεως καὶ εἰς αἰτίας τῆς ἀπλῆς ἀλλαγῆς, αἰτίας τῶν διαφορῶν φάσεων, ἔστω καὶ ἂν ἡ διάκρισις αὕτη εἶναι μόνον λογικὴ καθόσον πρᾶγματι πᾶσα νέα φάσις τῆς ἐξελίξεως εἶναι ταυτοχρόνως φάσις κατὰ μίαν ὁρισμένην κατεύθυνσιν. Διακρίνω λοιπὸν τὰς αἰτίας εἰδικώτερον οὕτω: Αἰτία γενικῶς τῆς ἐξελίξεως εἶναι κατ' ἀρχὴν τὰ ὑλικά συμφέροντα καὶ

1) Πρβλ. ἄνωθι σελ. 79 κ. ἔ.

2) Πρβλ. ἄνωθι σελ. 113 κ. ἔ.

3) Πρβλ. σελ. 123 κ. ἔ. ὁλόκληρον τὸ β: τμήμα.

4) Πρβλ. ἄνωθι σελ. 113 κ. ἔ.

ἡ πνευματικὴ ἰδεολογία, ἡ συνείδησις τοῦ « ὀφείλεις ! » Μόνον ἐκεῖ, ὅπου κατεδηλώθησαν αἱ αἰτίαι αὐταί, ἐπῆλθε μεταβολὴ τοῦ καθεστῶτος, ἢ τοῦλάχιστον ἔγινε προσπάθεια πρὸς μεταβολὴν του. Ἐξ ἄλλου δὲ πάλιν ἡ ἔθνικὴ ἰδιοφυΐα (ὁ ἔθνικὸς χαρακτήρ), ἡ ὁρμητικὴ ἰδιοφυΐα τοῦ μεγάλου ἀνδρός, τοῦ μεγάλου ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ ἡ συνείδησις τοῦ « ὀφείλεις ! » δίδουν μᾶλλον κατεύθυνσιν εἰς τὴν ἐξέλιξιν. Οὕτως ἄλλη εἶναι ἡ ἐξέλιξις τῶν Ἑλλήνων (τῶν Ἰώνων-Ἀθηναίων) καὶ ἄλλη ἡ τῶν Ῥωμαίων ἢ ἡ τῶν Γερμανῶν, τῶν Γάλλων ἢ Ἰταλῶν κατὰ τὴν κατεύθυνσιν τῆς κτλ.

Γ. Ὁ νόμος τῆς ἐξελίξεως τῆς κοινωνίας καὶ τῆς σχέσεως τῶν ἐθνῶν.

Ἐὰν λοιπὸν ἡ κοινωνία (ὁ κοινωνικὸς βίος) καὶ αἱ σχέσεις τῶν ἐθνῶν ὑπόκεινται κατὰ τὴν ἐξέλιξιν των εἰς ὁρισμένας καὶ γνωστὰς αἰτίας, τότε πρέπει ἀναγκαίως νὰ παραδεχθῆ κανεὶς καὶ ὅτι μεταξὺ τῶν αἰτιῶν τούτων καὶ τῶν διαφόρων φάσεων τῆς ἐξελίξεως, τῶν ἀποτελεσμάτων των, ὑφίσταται μία ἀναγκαία σχέση. Δηλαδή αἱ αἰτίαι καὶ αἱ φάσεις τῆς ἐξελίξεως συνδέονται αἰτιολογικῶς, ἢ δὲ ἰδέα τῆς τύχης, τοῦ κατὰ τύχην, ἀποκλείεται ἐνταῦθα ὀλοτελῶς ὑπὸ ὅλας τῆς τὰς δυνατὰς σημασίας. Εὐρέθησαν μὲν δύο ἀντιυπόστατοι σειραὶ αἰτιῶν τῆς ἐξελίξεως, ἡ ὕλικὴ καὶ ἡ πνευματικὴ ψυχικὴ, ἀλλὰ κατεδείχθη ἐπίσης ὅτι τὰ δύο ταῦτα εἶδη τῶν αἰτιότητων δὲν ἐνεργοῦν ἀνεξαρτήτως ; αἱ ὕλικαι αἰτίαι εἶναι ταυτοχρόνως καὶ ἐκλυτρωτικοὶ ἐρεθισμοὶ διὰ τὴν πνευματικὴν-ψυχικὴν πηγὴν ἢ αἰτίαν. Καὶ αὕτη ἀκόμη ἢ ἐμφάνισις τοῦ μεγάλου ἀνθρώπου δὲν σημαίνει ὅτι αἱ φάσεις τῆς ἐξελίξεως εἶναι τυχαῖαι· τυχαῖον εἶναι οὕτως εἰπεῖν μόνον ἢ εἰδικωτέρα μορφή τοῦ προβλήματος κατὰ τὴν λύσιν του ἀναλόγως τῆς ἰδιοφυΐας, τοῦ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ ἰδιάζοντος τοῦ ἐν ἐνεργείᾳ μεγάλου ἀνθρώπου, ἀφοῦ ἄλλωστε καὶ αὐτὸς ἐργάζεται μόνον μετὰ τὴν ὑφισταμένην ὕλικὴν καὶ πνευματικὴν ἢ ψυχικὴν κατά-

στασιν. Ὡστε ὁ μέγας ἀνθρώπος εἶναι ἐκάστοτε μία ἀπὸ τὰς δυνατὰς ὑπὸ τῆς πραγματικῆς καταστάσεως ἐπιτρεπομένης λύσεις τῶν κοινωνικῶν καὶ ἱστορικῶν ζητημάτων, καὶ δὲν θὰ ὑπερβῶ τὰ ὅρια ἀκριβοῦς ἐπιστημονικότητος, εἰὰν παραδιχθῶ ὅτι μέγας εἶναι ὁ ἀνὴρ ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος εὕρισκει ἐντὸς μιᾶς κοινωνικῆς κινήσεως τὴν μίαν καὶ μόνην κατάλληλον λύσιν, μόνον ὅτι ἡ κίνησις εἶναι δυνατὸν νὰ λάβῃ καὶ ἄλλην κατεύθυνσιν· ὡς ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ἴσως τὸ ἀπλούστατον παράδειγμα, ἡ κίνησις τῶν χωρικῶν κατὰ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα καὶ ἡ ἐπιτυχία τοῦ Αὐουθέρου κατὰ τὴν προσπάθειάν του κατὰ τῶν παπικῶν φόρων, ἐκῶ αἱ προσπάθειαι αἰ τότε πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν χωρικῶν καὶ ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῶν εὐγενῶν ὅλαι ἀπέτυχον.

Πρέπει λοιπὸν νὰ παραδεχθῆ κανεὶς ὅτι ἡ ἐξέλιξις μιᾶς ἐκάστης κοινωνίας καὶ ἡ ἐξέλιξις τῶν σχέσεων τῶν ἐθνῶν (ἡ παγκόσμιος ἀνθρωπίνη ἱστορία) συνίσταται ἀπὸ μίαν κλειστὴν σειρὰν αἰτιῶν καὶ ἀποτελεσμάτων, Καὶ ὅμως τοῦτο δὲν πρέπει νὰ ἐκληφθῆ καὶ ἐπὶ τῆς ἐννοίας ὅτι παντοῦ ἐν τῷ κοινωνικῷ βίῳ καὶ τῇ ἱστορίᾳ πρόκειται περὶ ἐπαναλαμβανομένων φαινομένων. Εἶναι μὲν ἀληθές ὅτι αἱ ἴδιαι αἰτίαι παράγουν πάντοτε (κατὰ λογικὴν ἀφηρημένην ἀνάγκην) τὰ ἴδια ἀποτελέσματα, ἀλλὰ ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ κοινωνικῷ καὶ ἱστορικῷ βίῳ ἀποκλείεται ἡ ἐπαναληπτικὴ ἐνέργεια μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς αἰτίας. Τοῦτο δὲ δὲν ἀποτελεῖ μίαν αὐθαίρετον γνώμην ἕνεκα τοῦ δήθεν πραγματικοῦ ἐφάπαξ (τοῦ μόνον μίαν φορὰν) τῶν φαινομένων τούτων, ἀλλὰ εἶναι ἡ καλῶς ἐννοουμένη ἐννοια καὶ τῶν δήθεν ἐπαναλαμβανομένων φυσικῶν φαινομένων· δηλαδὴ καὶ ἐνταῦθα δὲν ὑλάσχει κυρίως οὐδαμοῦ ἐπανάληψις αὐστηρά. Ἐπανάληψις αὐστηρὰ θὰ ἦτο ἓνα λογικὸν σχῆμα, διότι καὶ εἰς αὐτὴν τὴν φυσικὴν πραγματικότητα οὐδαμοῦ ἐνεργεῖ μία αἰτία πάντοτε ὑπὸ τοὺς ἰδίους ὅρους. Τοῦτο δὲ συμβαίνει εἰς τὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ἐθνῶν καὶ εἰς ἰσχυρότερον βαθμὸν. Ἐν τῷ κοινωνικῷ βίῳ ἐμφανίζεται μὲν παντοῦ ὡς αἰτία π. χ. ἡ γενικὴ ἀνθρωπίνη ἰδεολογικὴ ἰδιότης, ἀλλὰ πρέπει νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν καὶ ὁ βαθμὸς τῆς δυνάμεώς της εἰς τὰ διάφορα ἔθνη καὶ εἰς τοὺς διαφόρους ἀνθρώπους· οὕτω δὲ εἶναι ἤδη εὐθὺς ἐξ

ἀρχῆς (ἀκριβῶς ἕνεκα τῆς διαφορᾶς τῶν ἐθνικῶν ἰδιοτήτων) πολὺ ἢ ὀλίγον διάφορος καὶ ἡ ὑλικὴ κατάστασις τῶν διαφόρων κοινωνιῶν, ὥστε καὶ τὰ συμφέροντα ὡς αἰτία τῆς ἐξελίξεως δὲν ἐνεργοῦν πάντοτε κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον. Ὅσον ἀφορᾷ λοιπὸν τὸν χαρακτήρα τῆς ἱστορίας, ὅτι ἐνταῦθα δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχῃ ἐπανάληψις τῶν γεγονότων, ἡ ἀπάτη αὐτῆ γεννᾶται, διότι δὲν λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὅτι οἱ ἐθνικοὶ χαρακτήρες εἶναι διάφοροι καὶ ὅτι καὶ ἡ μικροτέρα διαφορὰ τοῦ χαρακτήρος συνεπάγεται καὶ διαφορὰν εἰς τ' ἀποτελέσματα. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἐπιτυχῆς ἡ διάκρισις μεταξὺ φυσικῶν καὶ ἱστορικῶν ἐπιστημῶν, ἡ φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἐπιστημῶν πνευματικῆς καλλιέργειας, ὅπως λέγουν ἄλλοι, διάκρισις, τὴν ὁποίαν προσεπάθησαν νὰ εἰσαγάγουν εἰς τὴν ἐπιστήμην ὑπὸ τὴν σημασίαν ὅτι δῆθεν ἐν μὲν τῇ φύσει ὑπάρχει ἡ ἐπανάληψις, οὕτω δὲ καὶ ἐννομία, ἐν δὲ τῇ ἱστορίᾳ ἢ εἰς τὰ φαινόμενα τῆς πνευματικῆς καλλιέργειας τὸ ἐξάπαξ καὶ συνεπῶς καὶ ἡ ἔλλειψις ἐννομίας. Κυρίως ἀπαξ μόνον ἐμφανίζεται ἕκαστον γεγονός, διότι ἕκαστον ἔχει ἰδιάζουσαν μορφήν ἢ χροιάν, λέγω ἕκαστον γεγονός δηλαδὴ τόσον τὸ φυσικὸν φαινόμενον ὅσον καὶ τὸ φαινόμενον τοῦ κοινωνικοῦ καὶ ἱστορικοῦ βίου. Ἀλλὰ κατ' οὐσίαν δεικνύουν καὶ αἱ δύο σειραὶ τῶν φαινομένων ἐπανάληψιν, ἐννοεῖται, ἀναλόγως τῆς φύσεως τῶν αἰτιῶν, δηλαδὴ μεγαλυτέραν, ὀφθαλμοφανῆ ἢ ὄχι· ἐὰν π.χ. ἤθελε κανεὶς νὰ παραδεχθῆ κατὰ διανοητικῶς κατασκευαστικὸν τρόπον ὅτι ὁ φυσικὸς κόσμος καταστρεφόμενος θὰ παρήγετο κατ' ἀπολύτως τὸν αὐτὸν τρόπον ἕνεκα τῶν ἀπολύτως ἰδίων αἰτιῶν, δὲν ἔπρεπε λαμβάνων ὑπ' ὄψιν τὴν ἱστορίαν νὰ λησμονήσῃ ὅτι ὁ βίος π.χ. τῶν ἀρχαίων Ἰώνων-Ἀθηναίων δὲν ἐπανελήφθη μὲν ποτὲ πλέον ἀκριβῶς κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, ἀλλὰ καὶ ὅτι πάντως οὐδεὶς λαὸς μετὰ ταῦτα εἶχε ἀπολύτως τὸν αὐτὸν χαρακτήρα· διότι ἄλλωστε ἐφ' ὅσον οἱ χαρακτήρες τῶν ἐθνῶν ὁμοιάζουν, ὁμοιάζει καὶ ὁ βίος των.

Πρόκειται λοιπὸν καὶ ἐν τῷ κοινωνικῷ καὶ ἐν τῷ ἱστορικῷ βίῳ τῶν ἀνθρώπων περὶ μιᾶς αὐστηρᾶς ἐννομίας ἕνεκα τῶν τυπικῶς ἰδίων αἰτιῶν εἰς ὅλας τὰς κοινωνίας καὶ εἰς ὅλα τὰ ἔθνη. Ἀπατῶνται λοιπὸν οἱ λέγοντες ὅτι ἐν-

ταῦθα δὲν ὑπάρχει ἐννομία, ἀδιάφορον ποιοί τινες εἶναι οἱ λόγοι τοὺς ὑποίους προσάγουν διὰ ν^ο ἀποδείξουν τοῦτο, δηλαδὴ ἐὰν δῆθεν ἀποδεικνύουν τοῦτο διὰ τοῦ δῆθεν ἐφάπαξ τῶν γεγονότων, ἢ τῆς προσωπικότητος τῶν ἐνεργούντων ἀνθρώπων ἢ τῆς ἐλευθέρου θέλησεως κτλ. Οἱ ὀπαδοὶ τῆς τοιαύτης διδασκαλίας ἢ παρεξηγοῦν τὰ γεγονότα ἀγνοοῦντες τὸ οὐσιῶδες αὐτῶν μέρος ἢ ἔχουν ὡς βάσιν των προλήψεις τινὰς ἑτερογενεῖς ¹⁾. Σφάλλουν ὅμως καὶ οἱ νομίζοντες ὅτι ἡ ἐννομία τῶν γεγονότων τοῦ κοινωνικοῦ καὶ ἱστορικοῦ βίου εἶναι ἡ πραγματοποίησις ἐνὸς προγράμματος (δῆθεν τοῦ θεοῦ), ἢ πραγματοποίησις ἀρχῆς ἀποτελούσης τὴν μεταφυσικὴν οὐσίαν τοῦ κόσμου. Εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι, ὅπως εὐρέθη, ἡ ἐξέλιξις γίνεται εἰς μίαν κατεύθυνσιν, ἀλλὰ κατεδείχθη ἐπίσης ὅτι, ἐνεκα τῆς ἀπολύτου αἰτιότητος ὅλων τῶν γεγονότων, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνεται λόγος οὔτε περὶ προγράμματος τοῦ θεοῦ, ὅπως ἤθελεν ὁ Αὐγουστῖνος, οὔτε περὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς μεταφυσικῆς ἀρχῆς τοῦ κόσμου, ὅπως ἤθελον ὁ F i c h t e, ὁ H e g e l κ. ἄ. Ὑπάρχει νομιμότης, ἐννομία τῆς ἐξελίξεως τοῦ κοινωνικοῦ βίου καὶ τῆς ἱστορίας, διότι ὑπάρχουν ὠρισμένα αἰτία ἐν τῷ κοινωνικῷ βίῳ καὶ ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Ἐξ ὧν δὲ εἶπον ἤδη περὶ τῆς ἐννομίας αὐτῆς πρέπει αὐτὴ νὰ καθορισθῇ ἀκριβέστερον οὕτω :

Πρῶτον, ἡ ἐννομία αὐτὴ δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀπλῆν αἰτιότητα, δηλαδὴ ἀπὸ μίαν αἰτίαν καὶ τὸ ἀντιστοιχοῦν ἀποτελέσματός της, ἀλλὰ εἶναι ἡ ἐννομία μιᾶς συνισταμένης, δηλαδὴ τοῦ ἀποτελέσματος διαφόρων ἐκ κοινοῦ ἐνεργουσῶν αἰτιῶν.

Δεύτερον ὅμως, καὶ παρ' ὅλην τὴν ἐννομίαν τῶν γεγονότων τοῦ κοινωνικοῦ βίου καὶ τῆς ἱστορίας, ἀποκλείεται

1) Τὰ παρεπάνω λεχθέντα κατὰ τῆς διακρίσεως φυσικῶν καὶ ἱστορικῶν ἐπιστημῶν εἶπα κατὰ τῆς σχολῆς τοῦ W i n d e l b a n d - R i c k e r t. Μὲ τὴν ἐλευθέραν θέλησιν ἐργάζονται ἐκτὸς ἄλλων καὶ ὁ L. F. W a r d, *Dynamic Sociology and the psychic Factors of Civilisation*, ὁ L i l l i e n f e l d, *Gedanken über eine Sozialwissenschaft der Zukunft*, ὁ S c h ä f f l e, ὁ D e G r e e f, *Introduction à la sociologie* κ. ἄ.

(εἶναι ἀδύνατος) κατ' ἀρχὴν πᾶσα πρό-
 γνωσις τῆς μελλούσης καταστάσεως. Τοῦτο
 προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι πρῶτον μὲν μένει ἄγνωστος ἡ φύσις
 αἰτιῶν τινῶν· γνωρίζομεν μὲν π. χ. ὅτι ὑπάρχει ἐθνικὴ ἰδιο-
 φυΐα (ἐθνικὸς χαρακτήρ), ἀγνοοῦμεν ὅμως κατὰ βάθος ἀπὸ
 ποίας τινὰς ἰδιότητος συνίσταται π. χ. ὁ χαρακτήρ τῶν Ἰώνων-
 Ἀθηναίων, ἢ τῶν Γερμανῶν κτλ.· δεύτερον δὲ εἶναι ἀδύνατον
 καὶ γνωρίζομεν ἐκ τῶν προτέρων, ποία τις συναρμογὴ τῶν αἰ-
 τιῶν θὰ συμβῇ. Κυριαρχεῖ μὲν αὖστηρὰ ἐννομία, ἐπειδὴ ὅ-
 λαι αἱ αἰτιότητες εὐρίσκονται ἀναμεταξύ των ἐν συναφείᾳ,
 ἀλλὰ τὸ ἀπροσδιόριστον τοῦ ἀποτελέσματος ἐκ τῶν προτέρων διὰ
 τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι δὲν εἶναι δυνα-
 τὸν νὰ προῖδῃ κανεὶς, ἐὰν καὶ εἰς ποῖόν τινα βαθμὸν θὰ λάβῃ
 μέρος εἰς τὰ γεγονότα καὶ τὸ ἰδεολογικὸν « ὀφείλεις! » ἢτοι ἡ
 λεγομένη ἠθικότης, ἐὰν θὰ παρουσιασθῇ μέγας ἄνθρωπος
 καὶ ποία τις θὰ εἶναι ἡ ἰδιοφυΐα του· μένει δὲ πάντοτε ἄγνω-
 στος καὶ ἡ φύσις τοῦ χαρακτήρος τοῦ ἐνὸς καὶ τοῦ ἄλλου ἔθνους.
 Οὕτω δὲ εἶναι ἐσφαλμένη ἡ θεωρία κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ ἐννο-
 μία αὕτη εἶναι ἀκριβῆς καὶ π ρ ο ρ η τ ἡ. Τοιαύτην γνώμην
 ἔχουν μὲν περὶ αὐτῆς πρῶτον μὲν οἱ νομίζοντες ὅτι κατὰ τὴν ἐν-
 νομίαν ταύτην πρόκειται περὶ τῆς ἐνεργείας βιολογικῶν αἰτιῶν,
 δεύτερον δὲ οἱ ὀπαδοὶ τῆς ὑλιστικῆς θεωρίας τῆς ἱστορίας. Ἄλλ'
 ἀκριβῶς ἐργάζονται καὶ αἱ δύο σχολαὶ μὲ ἐσφαλμένας προϋ-
 ποθέσεις. Ἡ πρώτη (οὕτω ὁ K i d d, ὁ A m m o n κ. ἄ.)
 θεωρεῖ τὴν κοινωνικὴν ἐξέλιξιν ὡς συνέχειαν τῆς ἐξελίξεως τῆς
 φύσεως ὑπὸ τοὺς ἰδίους βιολογικοὺς νόμους, οἱ ὅποιοι ἐνήργη-
 σαν (δῆθεν) καὶ κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τῶν διαφόρων μορφῶν τοῦ
 βίου, δηλαδὴ ὑπὸ τὸν νόμον τῆς περὶ ὑπάρξεως πάλης, τὸν νό-
 μον τῆς προσαρμογῆς, τὸν νόμον τῆς ἐπιλογῆς, τὸν νόμον τῆς
 κληρονομικότητος κτλ. Ἄλλὰ καὶ χωρὶς νὰ ἐξετάσῃ ἐνταῦθα, ἐὰν
 οἱ νόμοι αὗτοὶ πράγματι εἶναι νόμοι βιολογικοὶ ἢ ὄχι ¹⁾, τονί-
 ζω κατὰ τῆς γνώμης ἐκείνης ὅτι αὗτοὶ οἱ νόμοι δὲν ἐξηγοῦν
 τὴν κοινωνικὴν ἐξέλιξιν ἀναφέρω, διὰ νὰ εἶμαι σύντομος, μόνον

1) Πρβλ. Τὸ σύγγραμμά μου: Λεῖ θετικαὶ βάσεις τῆς φιλοσοφίας
 τῆς φύσεως.

τὸ ἓνα τοῦτο, ὅτι π. χ. ὑπάρχει μὲν ὁ νόμος τῆς κληρονομικότητος, ἀλλ' ὑπάρχει καὶ ὁ νόμος τῆς παραλλαγῆς, ὁποῖος ἐπικρατεῖ μάλιστα εἰς εὐρύτεραν διάστασιν τοῦ πρώτου ¹⁾. Ἡ δευτέρα σχολή, ἡ σχολή τῆς ὑλιστικῆς θεωρίας τῆς ἱστορίας, κατὰ τὴν ὁποίαν πᾶν γεγονός εἶναι ἀποτέλεσμα μόνον οἰκονομικῶν αἰτιῶν, θὰ εἶχε δίκαιον ἰσχυριζομένη ὅτι ἐκ τῆς σημερινῆς καταστάσεως εἶναι δυνατόν νὰ προῖδη κανεῖς καὶ νὰ προείπη τὴν ἐρχομένην κοινωνικὴν καὶ ἱστορικὴν κατάστασιν, ἐὰν πράγματι ἡ αἰτιολογία ἦτο τόσο ἀπλή, ὅσον αὐτὴ τὴν φαντάζεται, ἐὰν δηλαδὴ ἐπρόκειτο μόνον περὶ μιᾶς αἰτίας, τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως ἢ μᾶλλον, ὅπως ἔλεγον, τῶν (οἰκονομικῶν) συμφερόντων τῶν ἀτομικῶν ἀνθρώπων· ἀλλ' ἀπέδειξα ὅτι τοῦτο εἶναι ἐσφαλμένον. Ἄλλ' ἡ σχολή αὐτή, ἀναγνωρίζουσα πολὺ ἢ ὀλίγο καὶ ἰδεολογικὰς αἰτίας ²⁾, καὶ θεωροῦσα μῶλα ταῦτα τὴν ἐρχομένην τὴν δῆθεν προβλεπομένην κατάστασιν ὡς ἄμεσον προβλεπόμενον ἀποτέλεσμα μόνον τῆς ὑφισταμένης οἰκονομικῆς καταστάσεως μεταχειρίζεται πρὸς δικαιολογίαν τῆς καὶ φανταστικὰς σκέψεις· λέγει: ἡ ἐνέργεια ἐκάστου ἀνθρώπου καθορίζεται διὰ τῶν ἰδιαιτέρων σκοπῶν του, οὕτω δε προκύπτει σύγκρουσις μεταξὺ τῶν ἀπειραρίθμων ἰδιαιτέρων θελήσεων καὶ πράξεων, ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι «ὄχι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον θέλει ὁ καθείς», διότι ὅπισθεν ἐκείνων τῶν δῆθεν διὰ σκοπῶν καθοριζομένων πράξεων (ἐνεργειῶν) κρύπτονται ἐλατήρια (πάθη ἢ σκέψεις), τὰ ὁποῖα ὑποστηρίζονται «κρυφίως διὰ ἱστορικῶν αἰτιῶν», δηλαδὴ τ' ἀποτελέσματα τῶν πράξεων, τὰ ὁποῖα παρουσιάζονται χωρὶς νὰ τὰ ἤθελε κανεῖς, ἔχουν ὡς αἰτίαν τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν ³⁾. Καὶ ὅμως κατέδειξα ἤδη, ὅτι ἡ ἐξέλιξις τοῦ κοινωνικοῦ βίου καὶ τῆς σχέσεως τῶν ἐθνῶν δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα μόνον οἰκονομικῶν αἰτιῶν, ἀλλὰ καὶ ψυχικῶν καὶ πνευματικῶν καὶ μάλιστα καὶ ἐνσυνειδήτων καὶ ἀσυνειδήτων· ἐκτὸς δὲ τούτου ἐμπεριέχεται ἐν τῇ ἀνωθι θεω-

1) Θὰ ἐπανέλθω ὅμως εἰς τὸ ζήτημα ὅτι ἡ ὑφισταμένη κοινωνία δὲν διοικεῖται διὰ τῶν νόμων ἐκείνων.

2) Πρβλ. ἀνωθι σελ. 161

3) Engels, Ludwig Feuerbach κτλ. σελ. 41.

ρία τῆς σχολῆς τῆς ὑλιστικῆς ἀπόψεως τῆς ἱστορίας καὶ μία ἐσφαλμένη γνώμη περὶ τοῦ μηχανισμοῦ τῆς ἐξελίξεως· εἰς τὸ ζήτημα ὅμως τοῦτο θὰ ἐπανέλθω ἀμέσως ἰδιαιτέρως. Ἐνταῦθα πρόκειται περὶ τοῦ ζητήματος ὅτι, ὅπως ἔλεγον, τὴν μέλλουσαν κοινωνικὴν καὶ ἱστορικὴν κατάστασιν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προῖδῃ κανεὶς μᾶλλον ὅτι ἐπικρατεῖ ἐν αὐτῇ αὐστηρὰ ἐννομία.

Τρίτον λοιπὸν πᾶσα προσπάθεια πρὸς μεταβολὴν τῆς ἐξελίξεως, ἢ καὶ ἀπλῶς μόνον πρὸς διοχέτευσίν της κατ' ἄλλον τρόπον, κατ' ἄλλην διεύθυνσιν εἶναι ματαία. Θὰ ἦτο εὐκολώτερον ἔνεκα τῆς ἀπλουστερας αἰτιότητος νὰ ἐπιφέρῃ κανεὶς μεταβολὴν τῆς κινήσεως τῆς γῆς παρὰ νὰ δώσῃ εἰς μίαν ὠρισμένην ἐξέλιξιν τῆς κοινωνίας κατεύθυνσιν κατὰ ἐπιθυμίαν, διότι ἀγνοοῦμεν ἀκριβῶς τὴν φύσιν πολλῶν αἰτιῶν καὶ τὸν ἐκάστοτε συνδυασμὸν των. Εἶναι λοιπὸν ἄνευ σημασίας ἡ διαφωνία μεταξὺ Comte καὶ Spencer ὅτι ὁ πολιτευόμενος, ὁ πολιτευτής, κατὰ μὲν τὸν ἓνα ἐπηρεάζει τὴν ἐξέλιξιν μόνον βλαβερῶς, κατὰ δὲ τὸν ἄλλον μόνον ὠφελίμως, ὅτι ὁ πολιτευτής εἶναι δυνατόν νὰ ἐπηρεάσῃ κάπως τὴν ἐξέλιξιν τῆς κοινωνίας, ἐννοεῖται ἐξ ὅσον εἶπον περὶ μεγάλων ἀνθρώπων¹⁾, δὲν πρόκειται ὅμως περὶ μεταβολῆς τῆς ἐξελίξεως· ὅτι ὁ πολιτευτής δυνάμενος νὰ ὠφελήσῃ, δύναται καὶ νὰ βλάψῃ καὶ ἀντιστρόφως, τὸ θεωρῶ ἐπίσης φυσικόν. Ὅμιλῶ ἐν παραδείγματι: ἴσως ὁ πολιτευόμενος ὁ καλῆ τῇ πίστει ἐργαζόμενος κατὰ τοῦ σοσιαλισμοῦ συντελεῖ ἐν ἀγνοίᾳ του πρὸς πραγματοποίησίν του, ἐάν, ἐννοεῖται, προὔποτεθῆ, ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ πραγματοποίησίς του· πάντως ὅμως ὁ πολιτικὸς εἶναι εἰς θέσιν ὡς μέγας πολιτευτής νὰ ἐπηρεάσῃ πῶς τὴν ἐξέλιξιν τῆς κοινωνίας.

Κατὰ ταῦτα ἐννοεῖται τώρα ὅτι ὁ νόμος τῆς ἐξελίξεως τοῦ κοινωνικοῦ βίου καὶ τῆς ἱστορίας εἶναι δυνατόν νὰ καθορισθῆ μόνον τυπικῶς. Λαμβάνων λοιπὸν ὑπ' ὄψιν, πρῶτον, ὅτι ὑπάρχουν αἰτίαι τῆς ἐξελίξεως γενικῶς καὶ τῆς ὠρισμένης κατευθύνσεως αὐτῆς εἰδικώτερον, δεύτερον δέ, ὅτι ἐκάστο-

1) Πρὸβλ. ἄνωθι σελ. 121 κ. ἐ.

τε συνεργοῦν περισσότεραι τῆς μιᾶς αἰτίας (ἀφοῦ τοῦλάχιστον ὁ ἔθνικὸς χαρακτήρ ὡς αἰτία ἐνυπάρχει πάντοτε δίδων κατεύθυν-
σιν), καταλήγω εἰς τοὺς ἐπομένους νόμους :

Πρῶτον, ἡ ἐξέλιξις εὐρίσκεται εἰς εὐθὺν λόγον πρὸς τὴν ὑπαρξιν καὶ πολλαπλότητα ἐνεργειῶν ἐξ ὑλικῆς ἀνάγκης καὶ πρὸς τὴν πνευματικὴν ἰδεολογικὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἀνθρώπων. Δηλαδή ὅσο περισσότερο ἡ ὑλικὴ ἀνομοιότης ἐν τῷ κοινωνικῷ βίῳ (ἐντὸς μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς κοινωνίας) γίνεται ἐνσυνείδητος καί, ὡς ἐνδεῖα, παροτρύνει εἰς προσπάθειαν πρὸς ἀπαλλαγὴν ἀπ' αὐτῆν, καὶ ὅσο ἰσχυρότερον ἐκδηλοῦται εἰς ἓνα ἔθνος ἡ γενικὴ ἀνθρώπινη ἰδεολογικὴ τάσις τόσο ἐντονωτέρα εἶναι ἡ κοινωνικὴ καὶ παγκόσμιος ἱστορικὴ ἐξέλιξις αὐτοῦ.

Δεύτερον, ἡ ἐκάστοτε φάσις τῆς ἐξελίξεως, ἕκαστον καθιεστώς, εἶναι ἡ συνισταμένη (τὸ ἀποτέλεσμα) ὑλικῶν καὶ ψυχοπνευματικῶν αἰτιῶν κατὰ διαφοροῦς συνδυασμούς.

Ὁ πρῶτος νόμος ἐκφράζει, πότε εἶναι δυνατόν νὰ ἐξελισσεται μία κοινωνία ἢ ἓνα ἔθνος, ὁ δεύτερος νόμος περιγράφει τὸ καθιεστώς, ἔχουν δὲ καὶ οἱ δύο γενικὸν χαρακτήρα, δηλαδή χωρὶς νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὁ ἔθνικὸς χαρακτήρ ὁ δίδων κατεύθυνσιν μὲν εἰς τὴν ἐξέλιξιν, χρῶμα δέ, οὕτως εἶπεῖν, εἰς τὸ καθιεστώς. Δὲν πρέπει δὲ ὁ παρατηρῶν τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἔθνων, παρασυρόμενος ἀπὸ τὸ φαινόμενον καὶ εἰς αὐτὸ ἀκόμη τὸ ἐπιδεκτικώτατον ἐξελίξεως ἔθνος, ὅτι διακρατεῖ τὰ ἥθη καὶ ἔθιμά του, νὰ νομίσῃ ὅτι ἡ ἐξέλιξις εἶναι οὕτως εἶπεῖν φαινομενικὴ ἥθη καὶ ἔθιμα εἶναι δυνατόν νὰ ἐξελισσῶνται, ὅπως κατέδειξα, διατηροῦντα μὲν τὴν ἐξωτερικὴν μορφήν των, ἀλλάσσοντα ὅμως ἢ τὸ περιεχόμενον ἢ τὸ πνεῦμά των. Ἐπίσης δὲν πρέπει νὰ λησμονηθῆ ὅτι ἡ ἐξέλιξις δὲν εἶναι σύστημα τι κλειστὸν περιλαμβάνον καὶ ἀφορῶν εἰς τὸν βίον μιᾶς κοινωνίας καὶ ἐνὸς ἔθνους καθ' ὅλας τὰς ἀπόψεις· αἱ κοινωνίαι καὶ τὰ ἔθνη εἶναι δυνατόν νὰ ἐξελισσῶνται μὲν κατὰ μίαν ἀποψιν, νὰ μένουν δὲ στάσιμα, ὅσον τὸ ἐπιτρέπει ἡ συναρμογὴ ὅλων τῶν φαινομένων τοῦ κοινωνικοῦ βίου κατὰ μίαν ἄλλην ἀποψιν. Ἄλλωστε εἶμαι, παρατηρῶν τὸν βίον

καὶ αὐτῶν ἀκόμη τῶν Ἀθηναίων ἐν τῇ ἀδιακόπῳ κινήσει καὶ ἐξελίξει των, ἐπίσης τῆς γνώμης ὅτι ἡ συντηρητικότης ἀποτελεῖ καὶ αὐτὴ ἓνα πολὺ ἢ ὀλίγον ἰσχυρὸν χαρακτηριστῆρα τῶν ἔθνῶν, τῶν ἀνθρώπων.

Δ. Ἡ μηχανικὴ τῆς ἐξελίξεως τοῦ κοινωνικοῦ καὶ ἐθνικοῦ βίου.

Εἶχον εὔρει ὅτι ὅλαι αἱ ἰδιότητες τῶν ἀνθρώπων, ἡ γενικὴ ἀνθρωπίνη ἰδεολογική, ἡ ἰδιατέρα ἐθνικὴ, ἐννοεῖται δὲ καὶ πᾶσα εἰδικώτερον προσωπικὴ (εἰς τὸν μεγάλον ἄνθρωπον φανερωῶς ἐκδηλουμένη), ἀποτελοῦν κυρίως τὴν ψυχικὴν καὶ πνευματικὴν φύσιν τοῦ ἀτομικοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ἰδιότητές του, ὁ ὁποῖος εἶναι καὶ τὸ μόνον θετικῶς καὶ πραγματικῶς ὑπάρχον. Οὕτω δὲ ἐννοεῖται ὅτι πᾶσα ἐξέλιξις, ὡς ἔχουσα αἰτίας ἀκριβῶς τὴν συνείδησιν τῆς ὑλικῆς καταστάσεως καὶ τὴν ἀνθρωπίνην ἀξιολογίαν, αἱ ὁποῖαι καὶ αἱ δύο παροτρύνουν καὶ ἀντιῶν εἰς ἐνέργειαν πρὸς βελτίωσιν τῆς ὑφισταμένης καταστάσεως, ἐξ ἀνάγκης εἶναι ἐν πρώτοις ἐξέλιξις τῶν ἀτομικῶν ἀνθρώπων, ἔστω καὶ ὅχι ὅλων εἰς τὸν αὐτὸν βαθμὸν, διδασκόμενων ὁμοῦ καὶ ὀδηγουμένων ἀπὸ τὸν μεγάλον ἄνθρωπον. Ἀλλὰ ὁ κύριος φορῆς τῆς προόδου εἶναι ἡ κοινωνία, διότι πρῶτον μὲν ἡ κοινωνικὴ κατάστασις μένει κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ὡς τὸ κληρονομικῶς ἀναλαμβανόμενον καὶ ἀπὸ τὰς ἀκολούθους γενεάς, δεύτερον δέ, ὅπως κατεφάνη ἐκ τοῦ τρόπου τῆς ἐξελίξεως τῆς κοινωνίας, μία κοινωνικὴ κατάστασις δὲν παρουσιάζει τὴν θέλησιν ὅλων ἐκείνων, τοὺς ὁποῖους περιλαμβάνει, ἢ ἐκάστοτε κοινωνικὴν κατάστασις, τὸ ἀποτέλεσμα πάλης συμφερόντων ὑλικῶν καὶ ἰδεολογίας, εἶναι, ὅπως κατεφάνη, προῖον ὑπερισχυοῦσης θέλησεως, προῦποθεθειμένου δὲ ὅτι ὑπερισχύει μία ἰδεολογικὴ κατάστασις, προῖον ἰδεολόγων, τινῶν ἀπέναντι ἄλλων μὴ τοιούτων καὶ μὴ συμβαδιζόντων· ὥστε ἡ κοινωνικὴ κατάστασις εἶναι ἐκάστοτε ἢ κολυμβήθρα, ἐν τῇ ὁποίᾳ κολυμβοῦν καὶ διὰ τῆς ὁποίας καλύπτονται ὅλοι ἰδεολόγοι καὶ μὴ, καὶ ἄνθρωποι ἠθικῶς ὑπέροχοι καὶ μὴ. Τοῦτο δὲ πηγάζει καὶ ἐξ ὧν εἶπον περὶ τῆς ἀτμοσφαι-